

MAŁGORZATA TATAŁA

ROZWÓJ RELIGIJNOŚCI DZIECKA PRZEDSZKOLNEGO

Wprowadzenie

Od wielu lat obserwujemy wzrost zainteresowania problematyką rozwoju i wychowania małego dziecka. Świadczy o tym bogata literatura przedmiotu (Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa 1996; Vasta 1995; Łoś i Oleszkowicz 1997). Szczególnym przejawem tej tendencji jest poszukiwanie prawidłowości rządzących rozwojem religijnym. Rozwój, rozumiany jako ukierunkowany proces dynamiczny, prowadzący do zmian ilościowych i jakościowych w funkcjach i czynnościach psychicznych dziecka, warunkowany jest m.in. czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Tak więc dziecko rozwija się dzięki anatomicznemu i fizjologicznemu wyposażeniu, bodźcom płynącym ze środowiska oraz aktywności własnej. Współdziałanie tych czynników pozwala osiągnąć coraz wyższe formy rozwoju różnych struktur.

Dla ukazania religijności dziecka zasadnym wydaje się wyjaśnienie pojęć „religia” i „religijność” w ich aspekcie psychologicznym.

Terminy: religia i religijność

Definicja pojęcia „religia” jest złożona, uwikłana w wiele związków relacyjnych z innymi określeniami. Próby jej zdefiniowania napotykać wciąż piętrzące się trudności. Problemy te powstają najczęściej w wyniku wieloznaczności stosowanego terminu „religia”, który niejako stanowi bazę dla rozumienia pojęcia „religijność”. Stąd religijność człowieka była wielokrotnie przedmiotem analiz i dociekań zarówno teologicznych, filozoficznych, jak i psychologicznych (Bronk 1996; Rusecki 1989; Wójtowicz 1997; Zdybicka 1988). W celu bardziej pogłębianego zrozumienia religijności człowieka wydaje się słusznym przedstawienie kilku wybranych definicji religii.

Etymologicznie termin religia (łac. *religio*) oznacza wzajemny stosunek między dwiema osobami. Dla celów niniejszej pracy należy rozszerzyć znaczenie tego pojęcia na

relację człowiek – Bóg. Religię stanowi całokształt świadomych, dobrowolnych i pozytywnych relacji łączących człowieka z Bogiem (Chlewiński 1991).

A. Walters (1971) określa religię jako sumę wierzeń oraz praktyk indywidualnych i zbiorowych, dotyczących obiektywnej rzeczywistości, wobec której człowiek uznaje i rozumie swoją zależność, z którą pragnie utrzymywać relacje. S. Kuczkowski (1993) religię rozumie jako zbiór prawd, nakazów i zakazów regulujących stosunek między człowiekiem i Bogiem. A. Vergote (1980) traktuje religię jako system wierzeń i uczuć oraz swoisty tryb postępowania, natomiast M.W. Clark (1968) sprowadza religię do wewnętrznego doświadczenia jednostki w kontakcie z Transcendentnym, które to doświadczenie wyraża się w jej zachowaniu. Z. Chlewiński rozpatruje religię jako relację zwrotną, lecz niesymetryczną, między człowiekiem a rzeczywistością transcendentną, którą można określać jako „bóstwo”, „coś wyższego”, *numinosum*, *sacrum*, Bóg.

Podsumowując stwierdzamy, że religia oznacza to wszystko, co łączy człowieka z Bogiem (Absolutem, Pełnią Bytu, Transcendencją, Nadprzyrodzonością), co wyraża się w zbiorze prawd, nakazów, przekonań, wierzeń, wartości, czynności, więzi społecznych pozwalających człowiekowi regulować rozwiązywanie problemów własnej egzystencji przez zapewnienie poczucia bezpieczeństwa, identyfikację z grupą oraz wprowadzanie i sankcjonowanie systemu moralnego.

Religijność można określić jako osobiste ustosunkowanie się człowieka do zbioru twierdzeń i zasad, określających relacje między człowiekiem a Bogiem. Religijnością jest więc to wszystko, co człowiek przeżywa, czego doświadcza, co w nim funkcjonuje w bezpośrednim związku z jego relacją do Boga.

L. Grabowski (1993) określa religijność jako najbardziej zindywidualizowane przeżycie psychiczne, które opiera się na całkowicie wolnym wyborze, dzięki czemu sięga ono najgłębszych sfer ludzkiej psychiki. Jego zdaniem religijność jest zawsze dialektywna, ulega ciągłym przemianom.

J. Bazylak (1979) wyróżnia trzy podstawowe komponenty religijności: (1) rzeczywistość transcendentną, która jest ujmowana od strony psychologicznej poprzez władze poznawcze i refleksyjne człowieka; (2) dziedzinę moralną, która wyraża się psychologicznie przez sferę dążeńiową, konkretny kodeks moralny; (3) dziedzinę kultu, praktyk i zachowań związanych z religijnością. Podobny podział religijności na trzy nierozłączne części składowe: doktrynę, kult i organizację spotykamy u W. Pawluczuka (1988). Według niego religijność przejawia się przez stosunek do kultu, udział w obrzędach, identyfikację ze wspólnotą religijną oraz moralność religijną (rozumianą jako wzory zachowań). W. Prężyna (1971) definiuje religijność jako postawę, w której człowiek wyraża i realizuje swój stosunek do Boga. H. Grzymała-Moszczyńska (1981) określa religijność jako dynamiczny wpływ doktryny, kultu i organizacji religijnej na psychikę, zachowanie i relacje społeczne konkretnej jednostki. Według S. Kuczkowskiego (1993) religijność wyraża się w podmiotowym, subiektywnym oraz indywidualnym ustosunkowaniu się osoby do systemu religijnych prawd przy zaangażowaniu całej osobowości.

Cz. Walesa (1982, 1995) określa religijność jako złożoną strukturę psychiczną człowieka, wyrażającą się w przeżywaniu przez niego osobistej, świadomej i dobrowolnej, a jednocześnie pozytywnej relacji do Boga. Uwidacznia się ona w różnych przejawach świadomości, uczuć, decyzji, więzi społecznych, tendencji do określonych działań (zwłaszcza praktyk religijnych), doświadczeń, form wyznania wiary (religijność w ujęciu

przedmiotowym). Występują tu również, związane z ujmowaniem swojej relacji do Boga, przeżycia sensu swego życia, bezpieczeństwa, identyfikacja z grupą religijną, akceptacja przyjętego w niej systemu moralnego i inne (religijność w ujęciu funkcjonalnym).

Wobec powyższych ujęć religijności jako życiowo angażującej relacji człowieka do Boga wynika, że podmiotem tej relacji jest człowiek zdolny do poznawania, wyborów, zaś punktem odniesienia jest rzeczywistość transcendentna, która z natury jest niedostępna bezpośredniemu poznaniu. Rzeczywistości tej człowiek do końca poznać nie może, bowiem zdaje sobie sprawę z tego, że w tych relacjach wchodzi w kontakt z nadprzyrodzonością, która w stosunku do niego posiada charakter zewnętrzny (Rusecki 1989). Człowiek kształtuje swoje relacje do Boga zależnie od przekonań i reprezentacji poznawczych na temat Transcendencji. Z reguły są one kształtowane na podstawie stosunków międzyludzkich.

Wielość definicji dotyczących religijności może wynikać m.in. z przyjmowanych założeń teoretycznych i ogólnometodologicznych, specyfiki warsztatu badawczego danej szkoły psychologii religii czy też poszczególnego badacza. Zjawisko to posiada swoje konsekwencje w postaci różnorodnych określeń religijności, które są często określeniami roboczymi, operacyjnymi czy modelowymi. Mają one różny zakres i stopień ścisłości, akcentuje się stronę strukturalną bądź funkcjonalną określonego zjawiska oraz jego miejsce i rolę w całokształcie życia psychicznego.

Struktura religijności

Od strony psychologicznej, w religijności człowieka można by wyróżnić – idąc za tradycyjnym podziałem psychiki ludzkiej – trzy wzajemnie powiązane i uwarunkowane aspekty. Są to:

- 1) komponent poznawczo-orientujący, np. świadomość religijna;
- 2) komponent emocjonalno-motywacyjny, np. ustosunkowanie, uczucia, motywy, wartości;
- 3) komponent decyzyjno-wykonawczy, np. działanie, praktyki religijne (Chlewiński 1991; Walesa 1995).

Komponent intelektualny, poznawczy posiada w religijności poważne miejsce, choć należy zdawać sobie sprawę z tego, że nie wyczerpuje religijności. Niekiedy może być mało rozwinięty, czasem znajduje się jakby w atrofii. Udział elementu wykonawczego może być minimalny – jakby nie istniał, natomiast komponent emocjonalno-motywacyjny jest zwykle najbardziej rozwinięty i szczególnie widoczny. Niektórzy myśliciele i badacze, jak np. G.W. Allport (1988), W. James sprowadzają religijność do uczucia religijnego, różnie zresztą rozumianego. Według Allporta dojrzały sentyment religijny jest syntezą czynników, których funkcją jest ustosunkowanie jednostki do całości Istnienia. Uczucie może być rozumiane jako subiektywne odczucie (przyjemne lub nieprzyjemne) czy też pobudzenie o charakterze fizjologicznym, przenoszące określone znaczenie wyrażające się poprzez różnego rodzaju ekspresje. W. James doświadczenie religijne sprowadza do sfery emocjonalnej. Jego zdaniem w religii, jak w każdym innym działaniu, uczucia wydają się być ważniejsze od wszystkich rozumowych racji, które mają wtórne znaczenie i podążają za wcześniejszymi przekonaniem uczuciowymi (Rusecki 1989). Także R. Otto (1993) i P.W. Pruyser (1968) mówią o emocjonalnym charakterze przeżywania kontaktu człowieka

z rzeczywistością transcendentną. Stanowiska te budzą pewne zastrzeżenia, bowiem religijność implikuje uczestnictwo całej osobowości. Stąd w psychicznej strukturze religijności uwzględnia się aspekt poznawczy, emocjonalno-motywacyjny i ekspresyjno-wykonawczy (Chlewiński 1991; Walesa 1995; Wilk 1987).

Religijność dziecka

Na terenie psychologii rozwojowej pojawia się pytanie: w jakim stopniu czy też w jakim sensie można mówić o religijności dziecka? Jak można tą religijność określać? Czy, mówiąc o religijności, należałoby ją wiązać z późniejszą fazą rozwoju człowieka?

W literaturze przedmiotu spotyka się kilka grup opinii dotyczących religijności dziecka. Wśród nich można wymienić te, które wskazują, iż: (1) religijność jest właściwością daną dziecku od samego początku (tzw. wrodzona dyspozycja), (2) jest wynikiem oddziaływań zewnętrznych oraz (3) istnieje u dziecka religijna gotowość, która rozwija się przez religijne oddziaływania (Wilk 1987).

W pierwszym podejściu mówi się o szczególnej dyspozycji, która sprawia, że dziecko jest wrażliwe i otwarte na świat niewidzialny. Rozwój religijności polegałby na dojrzeniu, rozumianym jako dążenie do osiągania doskonałości. Meiler (1967) podaje wyniki obserwacji środowisk nieprzychylnych, wrogich czy obojętnych religijnie, z których niektóre dzieci osiągały wysoki poziom rozwoju religijności.

Uzasadnieniem dla drugiej grupy poglądów jest stwierdzenie, że religijność dziecka aktualizuje się w kontakcie z osobami najbliższymi. Prężyna (1971) podkreśla rolę atmosfery życia religijnego w rodzinie, jej autentyzm, klimat religijny domu dla rozwoju religijności dziecka. Warunkiem szczególnie sprzyjającym jest autentyczna religijność rodziców oraz innych osób tworzących rodzinę. Rodzice przekazują dziecku pierwsze wzorce postępowania oraz system wartości. Doniosłe znaczenie dla rozwoju religijności dziecka mają nie tylko celowe zabiegi wychowawcze, skierowane wprost do dziecka, ale sposób i charakter wzajemnych oddziaływań rodziców między sobą. Dziecko, uczestnicząc w komunikowaniu się między członkami rodziny, w sposób nieświadomy przyjmuje ich wzorce postępowania. Istotna wydaje się tu rola przekazu pozawerbalnego. Z czasem ważne stają się ukierunkowane oddziaływania wychowawcze. Polegają one na dostarczaniu odpowiednio dostosowanych do mentalności dziecka wiadomości religijnych, ukazywaniu wartości religijnych oraz przyzwyczajaniu dziecka do wykonywania pewnych elementarnych praktyk religijnych (Walesa 1995; Wójtowicz 1997). „Matka długi czas może modlić się przy łóżku dziecka od początku jego życia, choć dziecko nie bierze udziału w tej modlitwie, pewnego jednak dnia będzie się modlić nie tylko dla dziecka, ale także z dzieckiem. Będzie to pierwszy raz, kiedy do dziecka dojdzie słowo Bóg, kiedy to słowo będzie przed nim wypowiedziane. Bóg wtedy stanie się obecnością, chociaż niewidzialną, do której matka zwracała się w pełni zaufania i to będzie naturalny początek religijnego rozwoju dziecka” (Wilk 1987, za: Sunden 1976). Wychowanie się dziecięcej religijności polegałoby przede wszystkim na interioryzacji wcześniej przekazanych i przyjętych wartości czy zachowań religijnych.

Istnieje ponadto grupa poglądów dotycząca religijności dziecka, według których podstawowym mechanizmem rozwoju religijności jest tendencja do wprowadzania

(*introduction*) w atmosferę religijną ze strony wierzących rodziców oraz tendencja do uczestniczenia czy partycypacji ze strony dziecka. W podejściu tym zakłada się, że istnieje u dziecka coś w rodzaju strukturalnej gotowości do religijności, która, aby mogła się rozwijać, potrzebuje dalszych zewnętrznych bodźców.

A. Vergote (1970) uważa, że o jakiejś religijnej predyspozycji, wrodzonej skłonności dziecka do religii nie może być mowy, uważa, iż można mówić o pewnej gotowości, która rozwija się poprzez określone wpływy wychowawcze.

Specyfika rozwoju religijności dziecka

S. Kuczkowski (1993) uważa, że rozwój jest procesem, który zachodzi zarówno w wymiarze ilościowym, polegającym na wzroście różnorodnych funkcji, jak i jakościowym, który wyraża się poprzez ich stopniowe przekształcanie się i doskonalenie. Rozwój religijności może mieć charakter nieliniowy; takie same przejawy mogą występować w kilku sąsiadujących lub nawet bardziej odległych okresach rozwojowych. Cechy wskazujące na religijność bardziej dojrzałą mogą pojawiać się w różnych okresach życia. Niekiedy mogą czasowo lub trwale zanikać. Rozwój religijności nie następuje gwałtownie, przechodząc nagle z jednej formy życia religijnego w formę następną. Proces ten jest stopniowy i płynny. Niekiedy bywa tak, że jedna forma religijności utrzymuje się nadal, przy równoczesnym wykształcaniu się nowych. Wydaje się, iż uwzględniając cechy istotne dla rozwoju religijności można wskazać charakterystyczną dla danego człowieka, mniej lub bardziej wyraźną, linię rozwojową, krzywą rozwoju życia religijnego.

Rozwój religijności może być określany jako system zmian ukierunkowanych ku wyższej jakości obcowania człowieka z Bogiem. Polega on na uwrażliwianiu dziecka na to, co znajduje się poza dostrzegalnym, uchwytym i konkretnym światem. W obecności osób bliskich dziecko doświadcza bezpieczeństwa, radości, miłości, zycliwego przygarnięcia, zaufania i przebaczenia, co również przygotowuje grunt dla rozwoju jego religijności. Początkowo są to doświadczenia, które zdawałoby się, że nie mają nic wspólnego z doświadczeniami religijnymi, niemniej jednak prowadzą one do tego, że zarówno przekaz werbalny, jak i określona aktywność przekształcają się w przedstawienia, wspomnienia, co stanowi korzystne warunki dla rozwoju religijności (Wilk 1987). W trakcie rozwoju religijności dziecka kształtuje się osobiste i pozytywne odniesienie do Boga obejmujące: religijne uczucia i motywacje, mentalność (wiadomości, pojęcia, przekonania), postępowanie (praktyki, umiejętności i nawyki religijne), normy zachowania moralnego, przeżycia (m.in. obecności immanencji czy transcendencji Boga), poczucie przynależności do wspólnoty wierzących (rodziny, parafii, kościoła) (Walesa 1995). Religijność dziecka jako zjawisko bardzo złożone nie może być sprowadzane do naśladownictwa zachowań dorosłych. Takie podejście wskazywałoby na pewien redukcjonizm i nie byłoby zgodne z rzeczywistością. Uzasadnia to choćby dorobek badaczy przedmiotu, którzy religijność dziecka kolejnych okresów rozwojowych opisują w kategoriach religijności specyficznie dziecięcej (Prężyna 1971) i autonomicznej (Walesa 1982). Dziecko przyjmuje od rodziców i wychowawców słowo Bóg i w tym znaczeniu autonomia jego posiada charakter warunkowy, lecz samo ujmowanie tego pojęcia jest już ujmowaniem autonomicznym.

Wszystko, co można powiedzieć o naturze człowieka jako *homo religiosus* – co oznacza, że człowiek ze swej natury jest istotą religijną – odnosi się także, a może przede wszystkim, do dziecka. Religijność nie jest dla niego abstrakcją, którą poprzez różne zabiegi trzeba ukonkretnić, lecz jest uczestnictwem w rzeczywistości religijnej; dziecko chętnie uczestniczy w praktykach religijnych, których istota nie polega na zdolności do refleksji nad samym sobą i nad Bogiem, ale na możliwości otwarcia się na rzeczywistość transcendentną (Walesa 1982; Wilk 1987).

Najbardziej specyficzne przejawy religijności dziecka

Dokonując przeglądu specyficznych form religijności dziecka przedszkolnego warto podkreślić, iż religijność ta jest związana z myśleniem dziecka, które charakteryzuje się takimi właściwościami, jak np. synkretyzm i egocentryzm, wpływające na sposób poznawania rzeczywistości, wyrażający się w dziecięcym animizmie, antropomorfizmie, artycjalizmie. Kolejne cechy dziecięcego myślenia stanowią: nieprzestrzeganie praw logiki, nierefleksyjność, werbalizm, nastawienie magiczne i inne (Piaget, Inhelder 1993; Przetaczanikowa 1986; Vasta 1995; Walesa 1995).

Religijność jest nie tylko związana z wymiarem kognitywnym człowieka. Ważną rolę pełni również wymiar emocjonalno-motywacyjny oraz interakcyjny.

Od strony jakościowej religijność dziecka może przybierać różnorodne właściwości, wśród których warto zwrócić uwagę na: synkretyzm, animizm, antropomorfizm, artycjalizm oraz tendencje magiczne.

Synkretyzm

Synkretyzm polega na całościowym, globalnym i jednocześnie mglistym ujmowaniu przez dziecko pewnego wycinka rzeczywistości, bez różnicowania cech istotnych od przypadkowych. Dlatego też cecha nieistotna wywołuje lub przywołuje często u dziecka określony obraz globalny, np. baranek z chorągiewką, jajko wielkanocne lub choinka mogą rzutować na całość Świąt Wielkanocnych lub Bożego Narodzenia, bez uwzględnienia cech istotnych tych świąt.

Świat wewnętrzny i zewnętrzny nie są w świadomości dziecka przedszkolnego jasno i wyraźnie oddzielone i należą do jednej i tej samej rzeczywistości. Realnościom zewnętrznym, fizycznym przypisuje dziecko cechy podmiotowe, przynależne do jego świata wewnętrznego: emocji, życzeń i myślenia. Dziecko wszystko przeżywa jako jedną ciągłą całość, wewnątrz której istnieją stosunki partycypacji. Dlatego też prymitywne myślenie znajduje tu także wpływy i powiązania, które w rzeczywistości nie istnieją (Walesa 1995).

Animizm

Animizm dziecka przedszkolnego polega na przypisywaniu życia (które kojarzy z aktywnością), świadomości oraz intencjonalności rzeczom, które go otaczają oraz na

pojmowaniu ich zachowania analogicznie do zachowania własnego. Konsekwencją tak ujmowanej rzeczywistości jest traktowanie przez dziecko przedmiotów martwych – w jego przekonaniu są one żywe i posiadają duszę. Animistyczne myślenie o rzeczach dotyczy wszystkich przedmiotów, a w szczególności tych, które są w ruchu. Dziecko np. przypisuje życie figurom świętych, statuom i obrazom, a nawet przedmiotom codziennego użytku i obiektom architektonicznym. Wiąże się z tym tendencja do wierzenia w sprawiedliwość immanentną, która wspiera i umacnia animizm nagradzający lub karcący. Interpretując np. historyjkę, w której pod uciekającym złodziejem załamał się most. młodsze dziecko mówi, że ten most „wiedział” o przestępstwie i ukarał złodzieja. Animizm myślenia dziecięcego jest wynikiem braku rozróżnienia ducha i materii, stąd każda rzecz posiada właściwości materialne i duchowe. W takim myśleniu występuje pewien schematyzm wyjaśniania sobie zjawisk, który jest także konsekwencją braku myślenia logicznego. Wiara dziecka we wszechwładzę człowieka budzi w nim chęć panowania nad rzeczami, które stawiają mu opór, a które ono chce zmusić do uległości wobec siebie (Walesa 1995).

Antropomorfizm

Antropomorficzne przedstawienie Boga stanowi kolejną cechę religijności dziecka, wskazując na jego umiejętność analogicznego myślenia. Charakteryzuje się ono ujmowaniem wszystkiego, w tym także i Boga, na sposób upodabniającego Go do człowieka. Niemniej jednak dziecko zna różnice, bowiem Boga umieszcza już nie wśród ludzi, ale w przestworzach. Dziecko przypisuje Bogu większe możliwości niż zwykłemu człowiekowi. Dlatego też, gdy myśli o Nim, to większości podstawowych cech w ogóle nie uwzględnia, inne neguje, a jeszcze inne zniekształca, stosownie do aktualnych schematów ujmowania. Nawet wtedy, gdy uwzględnia cechy wskazujące na zupełną inność Boga, to pojmuje je jako zasadniczo ludzkie. Np. duchowość Boga – w pojęciu dziecka – to raczej bezcielesność i bezkształtność, coś na kształt człowieka, widma lub substancji materialnej. Bóg w prymitywnej koncepcji dziecka – nawet wtedy, gdy nie jest starcem z długą brodą i długimi włosami, który siedzi w chmurach lub mieszka w domu, od czasu do czasu je i pije oraz chodzi spać – i tak jest tylko człowiekiem o niezwykłej wiedzy, mocy i innych cechach ludzkich, nadzwyczajnie powiększonych. Jakość, forma i struktura antropomorfizmu u konkretnego dziecka uwarunkowana jest jego doświadczeniem, a szczególnie rodzajem pierwszych bodźców *imprinting* w dziedzinie religijnej. Mogą to być np. ilustracje, widowiska sceniczne, opowiadania przedstawiające Boga, życie Chrystusa i inne sytuacje religijne (Wilk 1987; Walesa 1995).

Kolejny sposób ujmowania rzeczywistości, a mianowicie artyficyjizm, jest uzupełnieniem, a zarazem uszczegółowieniem antropomorfizmu.

Artyficyjizm

Artyficyjizm myślenia polega na traktowaniu przez dzieci wszystkich otaczających je przedmiotów, np. słońca, chmur, księżyca, wiatru itp. jako „zrobionych” przez kogoś.

a więc traktowanie istnienia wszystkich rzeczy naturalnych i sztucznych w odniesieniu do ich twórcy. Może nim być Bóg lub człowiek. Dziecko posiada tendencję do wierzenia, że góry, gwiazdy, deszcz, chmury, grzmoty, śnieg i inne byty naturalne są „zrobione” przez Boga, tak uważają starsze dzieci lub nawet przez człowieka – zdaniem niektórych dzieci młodszych. Cały wszechświat jest „zrobiony” przez Boga. Bóg jest twórcą zjawisk przyrody, które dziecko tłumaczy w sposób dla siebie właściwy. Artyfycjalizm jest charakterystyczną cechą umysłowości dziecięcej, a nie skutkiem wychowania religijnego, ani też nie przychodzi drogą fabulacji.

Artyfycjalizm religijny i ludzki odnosi się do tego samego, chociaż dzieci powyżej 5. roku życia na ogół nie przypisują już ludziom wytwarzania bytów naturalnych, takich jak: gwiazdy, góry, morza, zwierzęta, rośliny. Tak więc podział na „naturę” i „kulturę” dziecko w wieku ok. 5 lat utożsamia z podziałem na to, co zostało „zrobione” przez Boga i przez człowieka. Naiwność myślenia dziecięcego polega tu na tym, że dziecko zbyt dosłownie bierze analogię między tworzeniem naturalistów przez Boga i tworzeniem artyfycjalistów przez człowieka (Walesa 1995).

Tendencje magiczne

Wydaje się, że najbardziej istotną dla dziecięcych tendencji magicznych jest: (1) wiara w siłę (lub siły) wyższą, (2) działającą zasadniczo według określonych reguł, (3) którą można się posługiwać, (4) gdy znajdzie się na nią sposób; (5) poprzez różne stosunki uczestniczenia i za pomocą określonych sposobów (najczęściej rytów) dziecko pragnie uczynić użytek z tej siły w celu modyfikowania rzeczywistości. Dziecko w wieku około 5 lat wykazuje duże zainteresowanie zagadnieniami z pogranicza fikcji i rzeczywistości, lubi np. opowiadania o dobrych wróżkach, zwierzętach i ich przygodach, różnych postaciach znanych im z telewizji. Dlatego też trzeba odróżnić magię myśli, życzenia, od magii rzeczy. Dziecko np. chce wpływać na rzeczywistość poprzez określoną myśl, poprzez rozkazywanie np. deszczowi, aby nie padał. Dziecko powodowane z jednej strony ogólnoludzką potrzebą zrozumienia rzeczy, a z drugiej niemożliwością ogarnięcia całego szeregu spraw, samo wymyśla przyczyny obserwowanych zjawisk. Nierzadko też widzi siebie jako głównego sprawcę zdarzeń. Jego magia polega na tym, iż dziecko wyobraża sobie, że rzeczy zdarzają się, ponieważ ono tak właśnie chce, a pragnienia posiadają tak wielką moc, że są w stanie poruszyć całą ziemię. Każdy człowiek według dziecka może dysponować potęgą magiczną. Także rodzice mogą oddziaływać magicznie na rzeczywistość.

Magia dziecięca posiada swoiste zabarwienie. Cechuje ją m.in. zgodna z mentalnością dziecka naiwna prostota i pewna paradoksalność. Ilustruje ją przykład dziecka, które było przekonane, że narysowane na obrazku ptaki będą mogły polecieć, jeśli uda mu się odneleźć odpowiednie zaklęcie.

Świat magiczny dziecka to jednocześnie świat bajkowy i świat naturalistyczny – z licznymi sprzecznościami. Komponent magiczny jest dla dziecka bardziej odczuwalny, gdy jest połączony z ceremoniałem, rytuałem i tajemniczością. Można by jednak zapytać, czy dziecko, rozkazując bogom, gwiazdom, deszczowi, myśli naprawdę, że jego działania magiczne są skuteczne i mają pewny efekt? Na podstawie obserwacji można stwierdzić, że nie. Ono jedynie przyjmuje możliwość takiego oddziaływania na rzeczywistość. Dlatego też

stosuje je wtedy, gdy nie znajduje działań bardziej adekwatnych. Nie stosuje działań magicznych wobec rzeczywistości dobrze znanej. I stąd też trudno jest przewyciężyć postawę magiczną wobec spraw tajemniczych, niezrozumiałych i sztywno ujmowanych.

We wczesnych stadiach rozwoju psychicznego religijność dziecka przybiera magiczne formy wierzenia i zachowania, które zanikają wraz z wiekiem dziecka. Religijności tej nie można wartościować ani określać jako nieprawdziwej, bowiem dziecko poszukuje sposobu ujęcia Boga na miarę swojego wieku, poprzez afektywne i wyobrazeniowe przedstawienia (Vergote 1970; Wilk 1987; Kohnstamm 1989; Walesa 1995).

Tendencje magiczne mieszczą w sobie cechy wszystkich poprzednich sposobów ujmowania rzeczywistości religijnej, a częściowo i pozareligijnej. Infantylny sposób ujmowania przez dziecko rzeczywistości, z jednej strony wskazują na wielką różnorodność odmian takiej religijności (infantylny), z drugiej – naturalna tendencja do transcendowania występująca u dziecka sprzyja autentycznemu, osobistemu i względnie dojrzałemu ustosunkowaniu się dziecka do sfery *sacrum* (Walesa 1995).

Uwagi końcowe

Religijność jako zjawisko bardzo bogate i jednocześnie skomplikowane stanowi wypadkową szeregu uwarunkowań – tradycji kulturowej, szerszego tła społecznego, stylu wychowawczego, osobowości dziecka. Specyfika religijności nie polega na zdolności refleksji nad samym sobą i nad Bogiem, ale na możliwości otwarcia się na rzeczywistość transcendentną. Dziecko może wejść w relację z Bogiem, dokonującą się w sposób dla niego charakterystyczny i jednocześnie niepowtarzalny, składając do aktywności funkcje poznawcze, emocjonalne i dążeniowe. Struktura psychiczna tej relacji, przy pomyślnym zadziałaniu wszystkich czynników rozwoju, podlega zdumiewająco twórczym i szybkim przekształceniom.

Rola rodziny w rozwoju religijności dziecka jest niezastąpiona. Rodzice przekazują dziecku system własnych wartości, który – choć początkowo wydawałoby się, że nie ma nic wspólnego z religijnością – stanowi jej przekaz i staje się pomostem dla rozwoju religijności dziecka.

Bibliografia

- Allport G.W. (1988), *Osobowość i religia*, IW PAX, Warszawa
- Bazylak J. (1979), *Typ religijności a niektóre cechy osobowości w świetle badań wybranej populacji klerycy*, *Studia Philosophiae Christianae*, 2, s. 33–49
- Bronk A. (1996), *Nauka wobec religii*, TN KUL, Lublin
- Chlewiński Z. (1991), *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. W drodze. Poznań
- Clark M.W. (1968), *The Psychology of Religious Awakening*, The Macmillan Co. New York
- Grabowski L. (1993), *Wielki nieznan. Zarys religioznawstwa*. Wyd. Diecezjalne, Płock
- Grzymała-Moszczyńska H. (1981), *Postawy młodzieży akademickiej wobec religii*, Wydawnictwo UJ. Kraków
- James W. (1958), *Doświadczenia religijne*, tłum. J. Hempel, KiW, Warszawa

- Kohnstamm R. (1989), *Praktyczna psychologia dziecka*, z niderlandzkiego przełożyła B. Borysowicz. WSiP, Warszawa
- Kuczkowski S. (1993), *Psychologia religii*, WAM, Kraków
- Meiler W. (1967), *Grundformen und Fehlformen der Religiosität und Gläubigkeit des Kindes*, Echter-Verlag, Würzburg
- Otto R. (1993), *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów irracjonalnych*, przekład B. Kupis, Thesaurus Press, Wrocław
- Pawluczuk W. (1988), *Religijność jako sposób bycia*. *Studia Religiológica*, 22, s. 17–27
- Piaget J. (1992), *Mowa i myślenie u dziecka*, PWN, Warszawa
- Piaget J., Inhelder B. (1993), *Psychologia dziecka*, Siedmioróg, Wrocław
- Prężyna W. (1971), *Kształtowanie życia religijnego w świetle psychologii rozwojowej*, *Znak*, 23, s. 1572–1586
- Pruyser P.W. (1968), *A Dynamic Psychology of Religion*, Harper & Row Publishers, New York
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M. (1996), *Psychologia rozwoju człowieka*. PWN, Warszawa
- Przetacznikowa M. (1986), *Wiek przedszkolny*, [w:] *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, (red.) M. Żebrowska, PWN, Warszawa, s. 447–448
- Rozwój człowieka i jego zagrożenia w świetle współczesnej psychologii* (1997), (red.) Z. Łoś i A. Oleszkowicz, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław-Lubin
- Rusecki M. (1989), *Istota i geneza religii*, Verbinum, Warszawa
- Sunden H. (1976), *Psychoanalytische Religionpsychologie als Glaubenspsychologie*, *Archiv für Religionpsychologie*, 12, s. 38–47
- Vasta R. (1995), *Psychologia dziecka*, tłum. M. Babiuch i in., WSiP, Warszawa
- Vergote A. (1970), *Religijność dzieciństwa*, s. 367. Za: J. Wilk (1987), *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie*, RW KUL, Lublin, s. 167
- Vergote A. (1970), *Religionpsychologie*, Walter-Verlag, Olten
- Vergote A., Tamayo A. (1980), *The Parental Figures and the Representation of God: A Psychological And Cross Cultural Study*, University Press, Leuven
- Walesa Cz. (1982), *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, [w:] *Psychologia religii*, (red.), Z. Chlewiński, TN KUL, Lublin, s. 143–180
- Walesa Cz. (1995), *Pojęcie religijności oraz koncepcja jej operacjonalizacji. studium psychologiczne*, mps, Zakład Psychologii Rozwojowej
- Walters A., Bradley R. (1971), *Motivation and Religious Behaviour*, [in:] *Research on Religious Development. A Comprehensive Handbook* (ed.) M.P. Itrommen, Hawthorn Books Inc., New York, s. 599–651
- Wilk J. (1987), *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie*, RW KUL, Lublin
- Wojtowicz A. (1997), *Katolicyzm w Polsce: modele i gry społeczne*, *Przegląd Religioznawczy*, 183, 1, s. 13–33.
- Zdybicka Z.J. (1988), *Religia i religioznawstwo*, RW KUL, Lublin